

TIJORAT BANKLARIDA KREDITLASH FAOLIYATINI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Norbayev G'olibjon Toxirovich

Toshkent kimyo-texnologiya instituti
tadqiqotchisi

Annotatsiya

Maqolada tijorat banklarida kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligini baholashning nazariy-metodologik asoslari tizimli yoritildi. Kreditlash faoliyatini boshqarishning mohiyati moliyaviy vositachilik, axborot asimmetriyasi, agentlik munosabatlari va portfel nazariyalari asosida ochib berildi; “samaradorlik” tushunchasining iqtisodiy mazmuni bank kredit faoliyatiga tatbiqan aniqlashtirildi va uning operatsion, moliyaviy, tavakkalchilik, tavakkalchilikka tuzatilgan hamda ijtimoiy-iqtisodiy o'lovlar ajratildi. Koeffitsiyentlar tahlili, chegaraviy (DEA, SFA) usullar, tavakkalchilikka tuzatilgan daromadlilik (RAROC, EVA) va muvozanatlashgan ko'rsatkichlar tizimi yondashuvlari qiyosiy tahlil qilindi. Kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligini baholashning to'rt blokli ko'rsatkichlar tizimi (ko'lam va tuzilma, sifat, daromadlilik, jarayon samaradorligi), unga ta'sir etuvchi tashkiliy-iqtisodiy omillar tasnifi hamda baholashning bosqichma-bosqich metodikasi taklif etildi. Nazariy qoidalar O'zbekiston bank tizimining 2020-2026-yillardagi ko'rsatkichlari misolida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, kreditlash faoliyati, boshqarish samaradorligi, baholash metodologiyasi, kredit tavakkalchiligi, tavakkalchilikka tuzatilgan daromadlilik, ko'rsatkichlar tizimi, chegaraviy samaradorlik.

Аннотация

В статье систематизированы теоретико-методологические основы оценки эффективности управления кредитной деятельностью коммерческих банков. Сущность управления кредитной деятельностью раскрыта на основе теорий финансового посредничества, информационной асимметрии, агентских отношений и портфельной теории; уточнено экономическое содержание категории «эффективность» применительно к кредитной деятельности банка и выделены пять ее измерений. Проведен сравнительный анализ коэффициентного анализа, граничных методов (DEA, SFA), доходности с поправкой на риск (RAROC, EVA) и сбалансированной системы показателей. Предложены четырехблочная система показателей (масштаб и структура, качество, доходность, эффективность процесса), классификация организационно-экономических факторов и поэтапная методика оценки. Теоретические положения проиллюстрированы данными банковской системы Узбекистана за 2020-2026 годы.

Ключевые слова: коммерческий банк, кредитная деятельность, эффективность управления, методология оценки, кредитный риск, доходность с поправкой на риск, система показателей, граничная эффективность.

Abstract

The article systematized the theoretical and methodological foundations for assessing the efficiency of lending management in commercial banks. The essence of lending management was explained through the theories of financial intermediation, information asymmetry, agency relations and portfolio selection; the economic content of “efficiency” was specified for bank lending, and five of its dimensions were distinguished. Ratio analysis, frontier methods (DEA, SFA), risk-adjusted return measures (RAROC, EVA) and the balanced scorecard were compared. A four-block indicator system (scale and structure, quality, profitability, process efficiency), a classification of organizational and economic factors and a step-by-step assessment procedure were proposed. The theoretical provisions were illustrated with banking-sector data of Uzbekistan for 2020-2026.

Keywords: commercial bank, lending activity, management efficiency, assessment methodology, credit risk, risk-adjusted return, indicator system, frontier efficiency.

KIRISH

Kreditlash tijorat bankining moliyaviy vositachilik funksiyasini amalga oshiruvchi asosiy faoliyat turi bo‘lib, bank aktivlarining katta qismini, daromadlarining asosiy manbaini va qabul qilinadigan tavakkalchiliklarning eng katta ulushini tashkil etadi. Kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligi alohida bankning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini, bank tizimi darajasida esa moliyaviy barqarorlik va iqtisodiyotning kredit resurslari bilan ta‘minlanishini belgilaydi. O‘zbekistonda bu faoliyatning huquqiy asoslari “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonun bilan mustahkamlangan [1].

Samaradorlikni boshqarish uchun uni to‘g‘ri o‘lchay olish zarur. Bank amaliyotida va iqtisodiy adabiyotda “kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligi” tushunchasi ko‘pincha tor ma‘noda, kredit portfelining daromadliligi yoki muammoli kreditlar ulushi kabi alohida ko‘rsatkichlar orqali talqin etiladi. Bunday yondashuv samaradorlikning ko‘p qirrali tabiatini, xususan, daromadlilik va tavakkalchilik o‘rtasidagi muvozanatni, resurslardan foydalanish samaradorligini hamda kredit jarayonining tashkiliy sifatini to‘liq aks ettirmaydi. O‘zbekistonda bank tizimi islohotlari jadal kechmoqda: davlat banklari bosqichma-bosqich xususiylashtirilmoqda, kredit portfeli tarkibi yangilanmoqda va kredit jarayoni raqamlashtirilmoqda. 2026-yil 1-aprel holatiga tijorat banklarining kredit portfeli 623,3 trln so‘mga yetdi [2]. Bunday sharoitda samaradorlikni baholashning nazariy jihatdan asoslangan va amaliyotga tatbiq etiladigan metodologiyasiga ehtiyoj ortib bormoqda.

Maqolaning maqsadi tijorat banklarida kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligini baholashning nazariy asoslarini tizimlashtirish va shu asosda baholashning kompleks metodologik yondashuvini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot vazifalari: kreditlash faoliyatini boshqarishning mohiyatini iqtisodiy nazariyalar asosida ochib berish; “samaradorlik” kategoriyasining bank kredit faoliyatiga nisbatan mazmunini aniqlashtirish; samaradorlikni baholashning mavjud yondashuvlarini

qiyosiy tahlil qilish; baholash ko'rsatkichlari tizimini va unga ta'sir etuvchi omillar tasnifini asoslash; baholash metodikasining bosqichlarini shakllantirish.

ADABIYOTLAR SHARHI

Kreditlash faoliyatini boshqarishning nazariy asoslari bir nechta iqtisodiy nazariyalar kesishmasida shakllangan. Moliyaviy vositachilik nazariyasi bankning kreditlash funksiyasini jamg'aruvchilar va qarz oluvchilar o'rtasidagi transaksion xarajatlarni kamaytirish hamda delegatsiya qilingan monitoring orqali asoslaydi [3] [4]: bank ko'plab omonatchilar nomidan qarz oluvchilarni nazorat qilish funksiyasini o'z zimmasiga oladi va uni alohida omonatchilarga nisbatan arzonroq bajaradi. Demak, kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligi, avvalo, monitoring xarajatlarini minimallashtirish va axborotni qayta ishlash sifati bilan belgilanadi.

Axborot asimmetriyasi nazariyasi [5] kredit munosabatlaridagi ikki asosiy holatni ajratadi: kredit berishdan oldingi salbiy tanlov (adverse selection) va kredit berilgandan keyingi axloqiy xavf (moral hazard). J. Stiglits va E. Vays ko'rsatganidek, foiz stavkasini oshirish orqali tavakkalchilikni qoplashga urinish past tavakkalli qarz oluvchilarni bozordan siqib chiqarishi va portfel sifatini pasaytirishi mumkin [6]. Natijada bank kreditni ratsionlashtirish, garov talablari, kovenantlar va monitoring kabi narxdan tashqari mexanizmlarga tayanadi. Kredit jarayonining tashkiliy tuzilmasi, ya'ni kredit tahlili, scoring, garovni baholash va kreditdan keyingi monitoring bo'linmalari aynan shu axborot vazifalarini hal qilish uchun yaratiladi, ularning samaradorligi kreditlash faoliyati samaradorligining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi.

Agentlik nazariyasi [7] kreditlash faoliyatini boshqarishni bank ichidagi manfaatlar muvozanati orqali tahlil qiladi. Kredit menejerlari hajm ko'rsatkichlarini bajarishdan manfaatdor bo'lib, tavakkalchilikni yetarlicha baholamasligi mumkin. A. Berger va R. DeYang AQSh banklari ma'lumotlarida muammoli kreditlar va xarajat samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni "omadsizlik", "yomon menejment", "tejamkorlik" (skimping) va "axloqiy xavf" gipotezalari orqali tekshirgan [8]. Davlat ulushi yuqori banklarda tijorat samaradorligi va ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni uyg'unlashtirish masalasi alohida o'rin tutadi [9]. Bundan kreditlash samaradorligini ta'minlashda korporativ boshqaruv, tavakkalchilikni boshqarish funksiyasining mustaqilligi, rag'batlantirish tizimi va "uch chiziq" modelining ahamiyati kelib chiqadi [10].

Portfel nazariyasi [11] va uning kredit portfeliga tatbiqi kreditlash samaradorligini alohida kreditlar darajasida emas, portfel darajasida, ya'ni daromadlilik va tavakkalchilik muvozanati, diversifikatsiya va konsentratsiya limitlari orqali baholashni talab qiladi. Bazel bank nazorati qo'mitasining "Kredit tavakkalchiligini boshqarish tamoyillari" [12] va Bazel III standartlari [13] bu nazariy qoidalarni tartibga solish normalariga aylantirdi: kutilayotgan zararlar zaxiralar orqali, kutilmagan zararlar esa iqtisodiy kapital orqali qoplanishi lozim. Kutilayotgan zarar quyidagicha aniqlanadi:

$$EL = PD \cdot LGD \cdot EAD \quad (1)$$

Bu yerda EL kutilayotgan zarar; PD qarz oluvchining defolt ehtimoli; LGD defolt yuz berganda yo‘qotish ulushi; EAD defolt paytida tavakkalchilikka ochiq summa. (1) formula zaxiralarni shakllantirish va kreditlarni narxlashning hisob asosi bo‘lib xizmat qiladi. Zamonaviy nazariya kreditlash faoliyatini boshqarishni kredit siyosatini ishlab chiqishdan muammoli aktivlar bilan ishlashgacha bo‘lgan o‘zaro bog‘liq bosqichlar sikli sifatida, tavakkalchilik va daromadlilik muvozanati asosida talqin etadi.

Iqtisodiy nazariyada samaradorlik natijaning unga erishish uchun sarflangan resurslarga nisbati sifatida ta’riflanadi. M. Farrell texnik samaradorlikni berilgan resurslardan maksimal natija olish (yoki berilgan natijani minimal resurs bilan olish) qobiliyati, alokativ samaradorlikni resurslarni narxlarni hisobga olgan holda optimal taqsimlash, umumiy (xarajat) samaradorlikni esa ularning ko‘paytmasi sifatida ajratgan [14]. A. Berger va D. Xamfri 21 mamlakatdagi moliya institutlari samaradorligiga oid 130 ta tadqiqotni umumlashtirib, chegaraviy usullar natijalari spetsifikatsiya tanloviga bog‘liq ekanini ko‘rsatgan [15]. Adabiyotlarda kreditlash samaradorligining alohida jihatlari chuqur o‘rganilgan; ularni yagona baholash tizimiga birlashtirish va O‘zbekiston bank tizimi ma’lumotlarida ko‘rsatib berish maqolaning ilmiy yangiligini tashkil etadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, abstrakt-mantiqiy fikrlash, tasniflash va guruhlash usullaridan foydalanildi. Nazariy qoidalar O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik byulleteni [2] va yillik hisoboti [16] ma’lumotlari asosida 2020-yil boshi va 2026-yil 1-aprel holatlari bo‘yicha ko‘rsatib berildi. Kreditlash faoliyati samaradorligini baholashning to‘rt asosiy metodologik yondashuvi qiyosiy tahlil qilindi.

Koeffitsiyentlar tahlili eng keng tarqalgan yondashuv bo‘lib, moliyaviy va prudensial hisobotlar asosida hisoblanadigan nisbiy ko‘rsatkichlar tizimiga tayanadi [17] [18]. Uning afzalliklari soddalik, axborot bazasining mavjudligi va talqinning ravshanligi bilan belgilanadi, cheklovlari esa ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘lanmaganligi, integral baho yo‘qligi va taqqoslash bazasiga bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. DuPont modeli va uning bank modifikatsiyalari koeffitsiyentlarni o‘zaro bog‘lab, ROE ni marja, aktivlar aylanuvchanligi va moliyaviy leveraj omillariga ajratish imkonini beradi.

Chegaraviy usullar, ya’ni ma’lumotlarni o‘rab olish tahlili (DEA) va stoxastik chegara tahlili (SFA), samaradorlikni “eng yaxshi amaliyot” chegarasiga nisbatan baholaydi [15]. Kreditlash faoliyatiga tatbiqan resurslar sifatida jalb qilingan mablag‘lar, mehnat va kapital, natija sifatida esa kreditlar hajmi va foizli daromad olinadi; tavakkalchilikni hisobga olish uchun muammoli kreditlar “nomaqbul natija” sifatida modelga kiritiladi. Bu usullar banklarni taqqoslash va samaradorlik zaxiralarini aniqlash uchun qulay, ammo natijalar resurs va natijalar spetsifikatsiyasiga sezgir bo‘lib, alohida bank darajasidagi amaliy qarorlarda kamroq qo‘llaniladi.

Tavakkalchilikka tuzatilgan daromadlilik yondashuvi (RAROC, Risk-Adjusted Return on Capital; EVA, Economic Value Added) kreditlash samaradorligini iqtisodiy kapital konsepsiyasi asosida baholaydi [18]:

$$RAROC = \frac{FD + KD - MX - OX - EL}{IK} \quad (2)$$

Bu yerda FD foizli daromadlar; KD komissiya daromadlari; MX moliyalashtirish xarajatlari; OX operatsion xarajatlar; EL (1) formula bo'yicha kutilayotgan zararlar; IK iqtisodiy kapital. (2) formula kreditdan olingan tavakkalchilikka tuzatilgan sof natijani uni qoplash uchun zarur kapital bilan solishtiradi. Iqtisodiy qo'shilgan qiymat quyidagicha hisoblanadi:

$$EVA = SOF - IK \cdot k \quad (3)$$

Bu yerda SOF sof operatsion foyda; k kapitalning talab etilgan daromadliligi (hurdle rate); IK (2) formuladagi kabi. (3) formula kredit, mahsulot, segment va biznes-yo'nalish darajasida qarorlar qabul qilish uchun yagona mezon beradi: kredit faqat RAROC ko'rsatkichi k dan yuqori bo'lgandagina, ya'ni $EVA > 0$ bo'lganda aksiyadorlar uchun qiymat yaratadi. Iqtisodiy kapitalni hisoblash uchun ichki reyting modellari (PD, LGD, EAD) va tarixiy ma'lumotlar bazasi talab etiladi; rivojlanayotgan bozorlardagi banklar uchun bunday bazani shakllantirish metodologiyani takomillashtirishning muhim yo'nalishi hisoblanadi.

1-jadval

Kreditlash faoliyati samaradorligini baholash yondashuvlarining qiyosiy tavsifi¹

Yondashuv	Baholash obyekti	Afzalliklari	Cheklovlari	Qo'llash sohasi
Koeffitsiyentlar tahlili (shu jumladan DuPont)	Portfel va bank darajasidagi nisbiy ko'rsatkichlar	Soddalik, axborot mavjudligi, talqin ravshanligi	Integral baho yo'qligi, taqqoslash bazasiga bog'liqlik	Joriy monitoring, nazorat hisobotlari, tizim darajasidagi tahlil
Chegaraviy usullar (DEA, SFA)	Bankning "eng yaxshi amaliyot" chegarasiga nisbatan samaradorligi	Ko'p resurs va ko'p natijani qamrash, banklarni reytinglash, samaradorlik zaxiralarini aniqlash	Spetsifikatsiyaga sezgirlik, tanlanma hajmiga talab, talqin murakkabligi	Banklarni qiyosiy tahlil qilish, ilmiy tadqiqotlar
Tavakkalchilikka tuzatilgan daromadlilik (RAROC, EVA)	Kredit, segment, biznes-yo'nalish	Tavakkalchilik va daromadning yagona mezoni, narxlash va kapital taqsimoti bilan bog'liqlik	Ichki modellar va tarixiy ma'lumotlar zarurligi, hisoblash murakkabligi	Kreditlarni narxlash, limitlar, kapitalni taqsimlash
Muvozanatlashgan ko'rsatkichlar tizimi	Kredit bo'linmasi va butun bank strategiyasi	Moliyaviy va nomoliyaviy jihatlarining uyg'unligi, strategiya bilan bog'liqlik	Subyektivlik, vaznlarni aniqlash zarurati	Strategik boshqaruv, bo'linmalar KPI tizimi

Muvozanatlashgan ko'rsatkichlar tizimi (Balanced Scorecard) [19] va uning bank kredit faoliyatiga moslashtirilgan variantlari moliyaviy ko'rsatkichlarni mijozlar (mijozlar qoniqishi, saqlab qolish), ichki jarayonlar (kredit ko'rib chiqish muddati, avtomatlashtirish darajasi, xatolar ulushi) hamda o'qish va rivojlanish (xodimlar

¹ Manba: muallif tomonidan [15], [19] va [17] asosida tuzilgan.

malakasi, axborot tizimlari) istiqbollari bilan to'ldiradi. Yondashuv strategik boshqaruv uchun qulay, uning cheklovi ko'rsatkichlarni tanlash va vaznlarni aniqlashdagi subyektivlik bilan bog'liq. To'rt yondashuvning qiyosiy tavsifi 1-jadvalda keltirildi.

1-jadvalga ko'ra, yondashuvlarning har biri samaradorlikning muayyan jihatini aniq o'lchaydi, biroq yakka holda kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligini to'liq qamrab olmaydi. Koeffitsiyentlar tahlili joriy monitoring uchun, chegaraviy usullar banklararo taqqoslash uchun, RAROC va EVA kredit va segment darajasidagi qarorlar uchun, muvozanatlashgan ko'rsatkichlar tizimi esa strategik boshqaruv uchun eng mos keladi. Shunga ko'ra kompleks yondashuv taklif etiladi: tizim va bank darajasida koeffitsiyentlar tahlili va dinamik (ekonometrik) usullar, banklararo taqqoslashda chegaraviy usullar, kredit va segment darajasida tavakkalchilikka tuzatilgan daromadlilik, boshqaruv jarayonlari darajasida muvozanatlashgan ko'rsatkichlar tizimi elementlari qo'llaniladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ko'rib chiqilgan nazariyalarni umumlashtirib, kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligini bankning jalb qilingan resurslar, kapital va operatsion xarajatlar evaziga kredit portfelidan tavakkalchilikka tuzatilgan maksimal moliyaviy natijaga erishish va bir vaqtning o'zida kredit portfeli sifati, likvidlilik hamda tartibga solish talablarini saqlab qolish qobiliyati darajasi sifatida ta'riflash taklif etiladi. Ta'rif uchta muhim jihatni birlashtiradi. Birinchidan, samaradorlik nisbiy kategoriya bo'lib, natijani (foizli daromad, sof foyda) sarf-xarajatlar (foizli, operatsion va zaxira xarajatlari, kapital) bilan taqqoslashni talab qiladi. Ikkinchidan, kreditlashda natija tavakkalchilikdan ajralmas: yuqori daromadlilik ortiqcha tavakkalchilik evaziga olingan bo'lsa, u samaradorlik emas, kechiktirilgan zarar hisoblanadi, demak baholash tavakkalchilikka tuzatilgan bo'lishi lozim. Uchinchidan, samaradorlik kapital yetarliligi, likvidlilik, konsentratsiya limitlari va qonunchilik talablari kabi cheklovlar doirasida baholanadi [1] [13].

Ta'rifdan kelib chiqib, samaradorlikni besh o'lchovda qarash maqsadga muvofiq.

2-jadvalda operatsion (texnik) o'lchov kredit jarayonining ichki unumdorligini, ya'ni kredit birligiga operatsion xarajat, kredit ko'rib chiqish muddati va bir xodimga to'g'ri keladigan portfelni aks ettiradi. Moliyaviy o'lchov kreditlashning daromadlilikini sof foizli marja, kreditlar bo'yicha sof foizli daromadning portfelga nisbati, ROA va ROE orqali o'lchaydi. Tavakkalchilik o'lchovi portfel sifatini, ya'ni muammoli kreditlar ulushi, kredit tavakkalchiligi qiymati va zaxiralar bilan qoplanishni qamrab oladi. Tavakkalchilikka tuzatilgan o'lchov moliyaviy va tavakkalchilik o'lchovlarini RAROC, EVA va Sharp nisbati kabi integral ko'rsatkichlarda birlashtiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy o'lchov kreditlashning makroiqtisodiy funksiyasi bajarilishini, jumladan kreditning YaIMga nisbati, kichik biznes va aholining kreditdan foydalanish imkoniyati hamda kredit narxini baholaydi; bu o'lchov davlat ishtirokidagi banklar va rivojlanayotgan bozorlar uchun muhim ahamiyatga ega.

2-jadval

Kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligining o'lchovlari¹

O'lchov	Mazmuni	Asosiy ko'rsatkichlar	Nazariy asos
Operatsion (texnik)	Kredit jarayonining ichki unumdorligi, resurs sarfi minimalligi	Kredit birligiga operatsion xarajat; kredit ko'rib chiqish muddati; bir xodimga to'g'ri keladigan portfel; cost-to-income	Farrell texnik samaradorligi, transaksion xarajatlar nazariyasi
Moliyaviy	Kreditlashdan olinadigan daromadlilik	Sof foizli marja; kreditlar bo'yicha sof foizli daromad / portfel; ROA, ROE	Moliyaviy menejment, DuPont modeli
Tavakkalchilik	Kredit portfeli sifati va zararlarining qoplanganligi	NPL ulushi; kredit tavakkalchiligi qiymati; zaxiralar / NPL; konsentratsiya	Axborot asimetriyasi, Bazel tamoyillari
Tavakkalchilikka tuzatilgan	Daromadlilik va tavakkalchilikning integral bahosi	RAROC; EVA; tavakkalchilikka tuzatilgan marja; Sharp nisbati	Portfel nazariyasi, iqtisodiy kapital konsepsiyasi
Ijtimoiy-iqtisodiy	Kreditlashning makroiqtisodiy funksiyasi bajarilishi	Kredit / YaIM; KO'B va aholi ulushi; kreditning real narxi; moliyaviy inklyuziya	Moliyaviy vositachilik va rivojlanish nazariyalari

Nazariy qoidalar va 2-jadvaldagi o'lchovlar asosida kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligini baholashning to'rt blokdan iborat ko'rsatkichlar tizimi taklif etiladi (3-jadval). Birinchi blok, ko'lam va tuzilma ko'rsatkichlari, kreditlashning resurs bazasi bilan mutanosibligini va portfelning diversifikatsiya darajasini tavsiflaydi. Ikkinchi blok, sifat ko'rsatkichlari, kredit tavakkalchiligini boshqarish natijasini aks ettiradi. Uchinchi blok, daromadlilik ko'rsatkichlari, kreditlashning moliyaviy samarasini o'lchaydi. To'rtinchi blok, jarayon samaradorligi ko'rsatkichlari, kredit jarayonining tashkiliy sifatini baholaydi.

3-jadval

Kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligini baholash ko'rsatkichlari tizimi²

Blok	Ko'rsatkich	Hisoblash tartibi	Iqtisodiy mazmuni
I. Ko'lam va tuzilma	Kredit portfelining o'sish sur'ati	Portfel qoldig'ining o'tgan yilning mos sanasiga nisbatan o'zgarishi, foizda	Nominal YaIM o'sishi bilan taqqoslanadi; YaIMdan sezilarli ilgarilash sifat monitoringini kuchaytirishni talab qiladi
	Depozitlarning kreditlarga nisbati	$\text{Depozitlar} / \text{kredit portfeli} \times 100$	Resurs bazasining barqarorligi; yuqori qiymat kredit intizomini kuchaytiradi
	Konsentratsiya indekslari	<i>Tarmoqlar, qarz oluvchilar, valutarlar bo'yicha Herfindal-Xirshman indeksi</i>	Diversifikatsiya darajasi

¹ Manba: muallif ishlanmasi.

² Manba: muallif ishlanmasi.

Blok	Ko'rsatkich	Hisoblash tartibi	Iqtisodiy mazmuni
	Xorijiy valutatdagi kreditlar ulushi	$Valuta\ kreditlari / portfel \times 100$	Bilvosita kredit tavakkalchiligi
II. Sifat	Muammoli kreditlar ulushi (NPL)	$90\ kundan\ ortiq\ muddati\ o'tgan\ va\ qoniqarsiz\ tasniflangan\ kreditlar / portfel \times 100$	Kredit tavakkalchiligini boshqarishning asosiy natijaviy ko'rsatkichi
	Kredit tavakkalchiligi qiymati (cost of risk)	$Davr\ xaxira\ xarajatlari / o'rtacha\ portfel \times 100$	Kredit qarorlari sifatining oqim ko'rsatkichi
	Zaxiralar bilan qoplanish	$Maxsus\ zaxiralar / NPL \times 100$	Zararlarni tan olishning to'liqligi
	Sof NPL ning kapitalga nisbati	$(NPL - zaxiralar) / regulativ\ kapital \times 100$	Qoplanmagan zararlarning kapitalga ta'siri
III. Daromadlilik	Kreditlar bo'yicha sof foizli daromadning portfelga nisbati	$(Kreditlar\ bo'yicha\ foizli\ daromad - tegishli\ foizli\ xarajat) / o'rtacha\ portfel \times 100$	Kreditlashning sof marjasi
	Zaxira xarajatlarning foizli marjaga nisbati	$Zaxira\ xarajatlari / foizli\ marja \times 100$	Marjaning kredit zararlarini qoplashga yo'naltirilgan qismi
	ROA, ROE	$Sof\ foyda / o'rtacha\ aktivlar\ (kapital) \times 100$	Umumiy moliyaviy samara
	RAROC	(2) formula bo'yicha	Tavakkalchilikka tuzatilgan samaradorlik, kapital qiymati bilan taqqoslanadi
IV. Jarayon samaradorligi	Kredit birligiga operatsion xarajat	$Kredit\ bo'linmalari\ xarajatlari / portfel \times 100$	Texnik samaradorlik
	Kredit ko'rib chiqish muddati va avtomatlashtirilgan qarorlar ulushi	$O'rtacha\ kun; scoring\ orqali\ qabul\ qilingan\ qarorlar / jami \times 100$	Jarayon tezligi va standartlashuvi
	Xizmat ko'rsatish tarmog'i unumdorligi	Portfel / xizmat ko'rsatish nuqtalari soni; masofaviy kanallar ulushi	Taqsimot tarmog'i samaradorligi
	Erta ogohlantirish samaradorligi	Muammoli bo'lishidan oldin aniqlangan kreditlar ulushi; restrukturizatsiyadan keyin tiklangan kreditlar ulushi	Monitoring sifati

3-jadvalga ko'ra, tizim 16 ta ko'rsatkichni to'rt blokka birlashtiradi va har bir blokda qoldiq hamda oqim ko'rsatkichlari birgalikda qo'llaniladi. Masalan, sifat blokida NPL ulushi (qoldiq) kredit tavakkalchiligi qiymati (oqim) bilan to'ldiriladi, daromadlilik blokida esa RAROC (2) formula orqali tavakkalchilikni bevosita hisobga oladi. Har bir blok bo'yicha integral baho ko'rsatkichlarni me'yorlashtirish (normativ yoki etalon qiymatga nisbatan) va ularning vaznli yig'indisini hisoblash orqali olinadi.

Samaradorlikka ta'sir etuvchi omillarni tizimlashtirish baholash natijalarini talqin qilish va boshqaruv qarorlarini asoslash uchun zarur. Omillar ikki mezon bo'yicha tasniflandi: tabiatiga ko'ra tashkiliy va iqtisodiy, bankka nisbatan ichki va tashqi (4-jadval).

4-jadval

Kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar tasnifi¹

Omillar	Tashkiliy	Iqtisodiy
Ichki (bank nazoratidagi)	Kredit jarayonining tuzilmasi va vakolatlar taqsimoti; tavakkalchilikni boshqarish funksiyasining mustaqilligi; kredit siyosati va ichki limitlar; axborot tizimlari, scoring va raqamlashtirish; xizmat ko'rsatish tarmog'i konfiguratsiyasi; xodimlar malakasi va rag'batlantirish	Resurs bazasining tuzilmasi va qiymati (depozit/kredit nisbati); kapitallashuv; portfelning segment, muddat va valuta tarkibi; kredit o'sish sur'ati; narxlash siyosati; operatsion xarajatlar darajasi
Tashqi (bank nazoratidan tashqari)	Mulkchilik tuzilmasi va korporativ boshqaruv rejimi; tartibga solish va nazorat talablari; kredit byurolari, garov reyestrlari; qonunchilik va sud-ijro tizimi; raqobat tuzilmasi	YaIM o'sishi va iqtisodiy sikl; inflyatsiya va Markaziy bankning asosiy stavkasi; valuta kursi; tarmoq konyunkturasi; uy xo'jaliklari va korxonalarining qarz yuki; davlat dasturlari va imtiyozli kreditlash ko'lami

4-jadvalda tashkiliy ichki omillarga kredit jarayonining tuzilmasi (vakolatlar taqsimoti, uch chiziq modeli, kredit qo'mitalari), tavakkalchilikni boshqarish funksiyasining mustaqilligi, axborot tizimlari va raqamlashtirish darajasi, xodimlar malakasi va rag'batlantirish tizimi kiradi. Iqtisodiy ichki omillar resurs bazasining tuzilmasi va qiymati, kapitallashuv darajasi, portfelning segmentlar, muddatlar va valutalar bo'yicha tarkibi hamda narxlash tamoyillarini qamrab oladi. Tashqi tashkiliy omillar mulkchilik tuzilmasi, tartibga solish rejimi, kredit byurolari va garov reyestrlari infratuzilmasini, tashqi iqtisodiy omillar esa iqtisodiy o'sish, inflyatsiya va pul-kredit siyosati, valuta kursi dinamikasi va raqobat darajasini o'z ichiga oladi. Ichki omillar bankning bevosita boshqaruv ta'siri obyekti bo'lsa, tashqi omillar strategik rejalashtirish va stress-testlashda hisobga olinadi.

Taklif etilgan nazariy asoslar baholashning quyidagi bosqichma-bosqich metodikasida amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda baholash maqsadi va darajasi (bank tizimi, alohida bank, biznes-yo'nalish, kredit mahsuloti) aniqlanadi hamda axborot bazasi (Markaziy bank statistikasi, moliyaviy hisobot, boshqaruv hisobi) shakllantiriladi. Ikkinchi bosqichda 3-jadvaldagi to'rt blok bo'yicha ko'rsatkichlar hisoblanadi va ularning dinamikasi tahlil qilinadi. Bunda qoldiq ko'rsatkichlarni (NPL ulushi) oqim ko'rsatkichlari (kredit tavakkalchiligi qiymati) bilan to'ldirish muhim, chunki portfel jadal o'sganda qoldiq ko'rsatkichlar "maxraj effekti" tufayli sifatni yuqoriroq ko'rsatadi. Uchinchi bosqichda ko'rsatkichlar etalon qiymatlar bilan taqqoslanadi: prudensial normativlar, tengdosh banklar guruhi o'rtachasi, bankning o'z tarixiy dinamikasi yoki xalqaro benchmarklar. To'rtinchi bosqichda tavakkalchilikka tuzatilgan integral baho (RAROC, vaznli indeks) hisoblanadi. Beshinchi bosqichda omilli tahlil o'tkaziladi: 4-jadvaldagi omillarning samaradorlik ko'rsatkichlariga ta'siri

¹ Manba: muallif ishlanmasi.

statistik va ekonometrik usullar (regressiya, ARDL, panel modellar) yordamida miqdoriy baholanadi. Oltinchi bosqichda natijalar talqin qilinadi va kredit siyosati, limitlar, narxlash, tashkiliy tuzilma va jarayonlarga doir boshqaruv qarorlari shakllantiriladi.

Metodikaning qoʻllanilishi Oʻzbekiston bank tizimi koʻrsatkichlari misolida 5-jadvalda koʻrsatildi.

5-jadval

Koʻrsatkichlar tizimining Oʻzbekiston bank tizimi misolida qoʻllanilishi¹

Blok	Koʻrsatkich	2020-yil. boshi	2026-yil. 1-aprel	Baho
Koʻlam va tuzilma	Kredit portfeli, trln soʻm	211,6	623,3	judal oʻsish
	Depozitlar / kreditlar, foizda	43,0	69,6	yaxshilanish
	Jismoniy shaxslar kreditlari ulushi, foizda	18,9	36,4	diversifikatsiya
	Xorijiy valutatdagi kreditlar ulushi, foizda	47,7	39,5	yaxshilanish, pasaytirish zaxirasi mavjud
Sifat	NPL ulushi, foizda	1,5	3,2	barqarorlashuv
	Kredit tavakkalchiligi qiymati, foizda	2,6	4,0	pasaytirish zaxirasi
	Zaxiralar / NPL, foizda	43,6	49,0	yaxshilanish
Daromadlilik	Kreditlar boʻyicha sof foizli daromad / portfel, foizda	4,7	6,3	yaxshilanish
	Zaxira xarajatlari / foizli marja, foizda	45,7	60,3	takomillashtirish yoʻnalishi
	ROE, foizda	16,7	16,0	barqaror
Jarayon	Filiallar / 24/7 shoxobchalar soni	850 / 902	288 / 6 197	raqamli transformatsiya
	Bitta xizmat koʻrsatish nuqtasiga kredit portfeli, mlrd soʻm	111	311	unumdorlik oʻsishi

5-jadvalga koʻra, 2020-yil boshidan 2026-yil 1-aprelgacha kredit portfeli 211,6 trln soʻmdan 623,3 trln soʻmga, yaʼni 2,9 baravar oʻsdi, depozitlarning kreditlarga nisbati 43,0 foizdan 69,6 foizga koʻtarilib, resurs bazasi mustahkamlandi (koʻlam va tuzilma bloki). Muammoli kreditlar ulushi 2022-yil boshidagi 5,2 foizlik choʻqqidan 3,2 foizgacha pasaydi, kredit tavakkalchiligi qiymati esa 2020-yildagi 2,6 foizdan 2025-yilda 4,0 foizga koʻtarildi (sifat bloki). Kreditlar boʻyicha sof foizli daromadning portfelga nisbati 4,7 foizdan 6,3 foizga oshdi, zaxira xarajatlarining foizli marjadagi ulushi 45,7 foizdan 60,3 foizga koʻtarildi (daromadlilik bloki). Filiallar soni 850 tadan 288 taga qisqarib, 24/7 shoxobchalar soni 902 tadan 6 197 taga koʻpaydi, bitta xizmat koʻrsatish nuqtasiga toʻgʻri keladigan portfel 111 mlrd soʻmdan 311 mlrd soʻmga yetdi (jarayon bloki).

¹ Manba: Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy banki statistik byulleteni (2026-yil mart) [2] va yillik hisoboti [16] maʼlumotlari asosida muallif hisob-kitoblari. Xizmat koʻrsatish nuqtalari filiallar va bank xizmatlari markazlari yigʻindisi; zaxiralar / NPL koʻrsatkichi maxsus zaxiralar boʻyicha hisoblangan.

Bloklar bo'yicha baholar bir-birini to'ldiradi. Faqat NPL ulushiga qarab samaradorlik sezilarli oshgan degan xulosaga kelish mumkin, kredit tavakkalchiligi qiymati va zaxira xarajatlarining marjadagi ulushi esa kredit qarorlari sifatini oshirish bo'yicha muhim zaxira mavjudligini ko'rsatadi. Markaziy bank umumiy zaxiralar bo'yicha hisoblagan qoplanish darajasi 2023-yil 1-yanvar holatiga 102 foizga yetgan [16]; 5-jadvaldagi qiymatlarning pastroq bo'lishi ular faqat maxsus zaxiralarni qamrashi bilan izohlanadi. Raqamli kanallarning jadal kengayishi jarayon blokidagi unumdorlik o'sishining asosiy manbai bo'ldi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan nazariy tahlil quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

1. Kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligi moliyaviy vositachilik, axborot asimmetriyasi, agentlik va portfel nazariyalari kesishmasida shakllanadigan ko'p qirrali kategoriya bo'lib, uni bitta ko'rsatkich bilan o'lchab bo'lmaydi. Taklif etilgan ta'rifga ko'ra, bu bankning resurslar sarfi evaziga kredit portfelidan tavakkalchilikka tuzatilgan maksimal moliyaviy natijaga portfel sifati va tartibga solish cheklovlari doirasida erishish qobiliyatidir.

2. Samaradorlikni besh o'lchovda (operatsion, moliyaviy, tavakkalchilik, tavakkalchilikka tuzatilgan va ijtimoiy-iqtisodiy) qarash hamda baholashning to'rt metodologik yondashuvini (koeffitsiyentlar tahlili, chegaraviy usullar, tavakkalchilikka tuzatilgan daromadlilik, muvozanatlashgan ko'rsatkichlar tizimi) baholash darajasiga qarab uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq.

3. Taklif etilgan to'rt blokli ko'rsatkichlar tizimi (ko'lam va tuzilma, sifat, daromadlilik, jarayon samaradorligi) qoldiq va oqim ko'rsatkichlarini birlashtirib, kredit portfeli jadal o'sgan sharoitda sifatni ortiqcha ijobiy baholash ehtimolini kamaytiradi. O'zbekiston bank tizimi ma'lumotlari bu yondashuvning amaliy afzalligini tasdiqladi.

4. Omillarning tashkiliy-iqtisodiy va ichki-tashqi mezonlar bo'yicha tasnifi baholash natijalarini boshqaruv qarorlari bilan bog'laydi: ichki omillar bankning bevosita ta'sir obyekti, tashqi omillar esa strategik rejalashtirish va stress-testlash uchun asos bo'ladi.

Takliflar: tijorat banklarida NPL ulushi bilan birga kredit tavakkalchiligi qiymati va zaxira xarajatlarining marjadagi ulushini ichki boshqaruv hisobotlarining majburiy ko'rsatkichlari sifatida yuritish; ichki reyting modellari (PD, LGD, EAD) uchun tarixiy ma'lumotlar bazasini bosqichma-bosqich shakllantirib, RAROC asosida kreditlarni narxlashga o'tish; kredit bo'linmalari KPI tizimiga jarayon samaradorligi ko'rsatkichlarini kiritish.

Taklif etilgan nazariy-metodologik asoslar O'zbekiston tijorat banklarida kreditlash faoliyatini boshqarish samaradorligini monitoring qilish, banklarni qiyosiy tahlil qilish va samaradorlikni oshirish chora-tadbirlarini asoslashda qo'llanilishi mumkin. Keyingi tadqiqotlarda integral samaradorlik indeksining vaznlarini ekspert va statistik usullar asosida aniqlash, chegaraviy usullarni O'zbekiston banklari ma'lumotlariga tatbiq etish hamda tashkiliy omillarning samaradorlikka ta'sirini

alohida banklar kesimidagi panel ma'lumotlari asosida ekonometrik baholash rejalashtirilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 5-noyabrdagi O'RQ-580-son "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni. <https://lex.uz/docs/4581969>
2. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2026). Statistik byulleten, 2026-yil mart. Toshkent: Markaziy bank. <https://cbu.uz/upload/medialibrary/b09/73jzmogowcyhrnkreh5lbsqx7rhyojcm/MB-Statistik-byulleteni--2026-yil-Mart.pdf>
3. Gurley, J. G., & Shaw, E. S. (1960). Money in a theory of finance. Washington, DC: Brookings Institution.
4. Diamond, D. W. (1984). Financial intermediation and delegated monitoring. The Review of Economic Studies, 51(3), 393-414. <https://doi.org/10.2307/2297430>
5. Akerlof, G. A. (1970). The market for "lemons": Quality uncertainty and the market mechanism. The Quarterly Journal of Economics, 84(3), 488-500. <https://doi.org/10.2307/1879431>
6. Stiglitz, J. E., & Weiss, A. (1981). Credit rationing in markets with imperfect information. The American Economic Review, 71(3), 393-410. <https://www.jstor.org/stable/1802787>
7. Jensen, M. C., & Meckling, W. H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. Journal of Financial Economics, 3(4), 305-360. [https://doi.org/10.1016/0304-405X\(76\)90026-X](https://doi.org/10.1016/0304-405X(76)90026-X)
8. Berger, A. N., & DeYoung, R. (1997). Problem loans and cost efficiency in commercial banks. Journal of Banking & Finance, 21(6), 849-870. [https://doi.org/10.1016/S0378-4266\(97\)00003-4](https://doi.org/10.1016/S0378-4266(97)00003-4)
9. La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2002). Government ownership of banks. The Journal of Finance, 57(1), 265-301. <https://doi.org/10.1111/1540-6261.00422>
10. The Institute of Internal Auditors. (2020). The IIA's Three Lines Model: An update of the Three Lines of Defense. Lake Mary, FL: IIA. <https://www.theiia.org/globalassets/documents/resources/the-iias-three-lines-model-an-update-of-the-three-lines-of-defense-july-2020/three-lines-model-updated-english.pdf>
11. Markowitz, H. (1952). Portfolio selection. The Journal of Finance, 7(1), 77-91. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1952.tb01525.x>
12. Basel Committee on Banking Supervision. (2000). Principles for the management of credit risk. Basel: Bank for International Settlements. <https://www.bis.org/publ/bcbs75.htm>
13. Basel Committee on Banking Supervision. (2017). Basel III: Finalising post-crisis reforms. Basel: Bank for International Settlements. <https://www.bis.org/bcbs/publ/d424.htm>

14. Farrell, M. J. (1957). The measurement of productive efficiency. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)*, 120(3), 253-290. <https://doi.org/10.2307/2343100>
15. Berger, A. N., & Humphrey, D. B. (1997). Efficiency of financial institutions: International survey and directions for future research. *European Journal of Operational Research*, 98(2), 175-212. [https://doi.org/10.1016/S0377-2217\(96\)00342-6](https://doi.org/10.1016/S0377-2217(96)00342-6)
16. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2023). Yillik hisobot (2022-yil yakunlari). Toshkent: Markaziy bank. <https://cbu.uz/upload/medialibrary/961/c7zfxu3h0f302za00orzs0sjt3lghg/Yillik-hisobot-2023.pdf>
17. Rose, P. S., & Hudgins, S. C. (2013). *Bank management & financial services* (9th ed.). New York: McGraw-Hill/Irwin.
18. Koch, T. W., & MacDonald, S. S. (2015). *Bank management* (8th ed.). Boston: Cengage Learning.
19. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1992). The balanced scorecard: Measures that drive performance. *Harvard Business Review*, 70(1), 71-79. <https://hbr.org/1992/01/the-balanced-scorecard-measures-that-drive-performance-2>

Marketing

ilmiy, amaliy va ommabop jurnali

Muharrir:
Ingliz tili muharriri:
Rus tili muharriri:
Musahhih:
Sahifalovchi va dizaynerlar:

Xakimov Ziyodulla Axmadovich
Tursunov Boburjon Ortiqmirzayevich
Kaxramonov Xurshidjon Shuxrat o'g'li
Karimova Shirin Zoxid qizi
Sadikov Shoxrux Shuxratovich
Abidjonov Nodirbek Odijon o'g'li

2026-yil, oktabr, 9-son

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar mas'ul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelavermasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga murojaat qilish mumkin. Ilmiy maqola, ommabop maqola, reklama, hikoya va boshqa ilmiy-ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

Elektron pochta: info@marketingjournal.uz
Bot: [@marketinjournalbot](https://t.me/@marketinjournalbot)
Tel.: +998977838464, +998939266610
Jurnalning rasmiy sayti: <https://marketingjournal.uz>

Marketing jurnali O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi **Oliy attestatsiya komissiyasi rayosatining 2024-yil 04-oktabrdagi 362/5 sonli qarori** bilan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnali 2024-yil 15-martdan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan **C-5669517** reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan. **Litsenziya raqami: №240874**

"Marketing" ilmiy, amaliy va ommabop jurnalining xalqaro darajasi: **9710**. GOCT 7.56-2002 "Seriya nashrlarning xalqaro standart raqamlanishi" davlatlaro standartlari talablari. **Berilgan ISSN tartib raqami: 3060-4621**